

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Vol 36 (2010)

Ο άδηλος ρόλος των συλλογικών δράσεων στην ελληνική καθεστωτική αλλαγή (1974) : προκαταρκτικές σκέψεις για το Πολυτεχνείο

Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης

doi: [10.12681/hpsa.14509](https://doi.org/10.12681/hpsa.14509)

Copyright © 2017, Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Σεφεριάδης Σ. Ι. (2017). Ο άδηλος ρόλος των συλλογικών δράσεων στην ελληνική καθεστωτική αλλαγή (1974) : προκαταρκτικές σκέψεις για το Πολυτεχνείο. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 36, 119-133. <https://doi.org/10.12681/hpsa.14509>

Ο ΑΔΗΛΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΣΥΛΛΟΓΙΚΩΝ ΔΡΑΣΕΩΝ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΘΕΣΤΩΤΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ (1974).
ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ

Σεραφεΐμ Ι. Σεφεριάδης*

Η ελληνική μετάβαση δεν υπήρξε ούτε «συμπεφωνημένη» (Ισπανία) ούτε προϊόν ρήξης (Πορτογαλία). Στη βιβλιογραφία περί καθεστωτικών αλλαγών θεωρείται υποδειγματική μιας ειδικής – sui generis – περίπτωσης με κύριο γνώρισμα τον ειρηνικό και συναινετικό χαρακτήρα της. Αν και ελέγχεται, η πραγματολογία της περιγραφής δεν είναι ανακριβής. Είναι όμως αφόρητα στατικά και ως εκ τούτου ρηχή. Το κείμενο αυτό υποστηρίζει ότι οι καταβολές του προβλήματος είναι κατά βάση θεωρητικές. Υιοθετώντας μια αποκλειστικά θεσμική εστία, η βιβλιογραφία των μεταβάσεων κόμισε πλούτο πληροφοριών περί των κινήσεων του επίσημου πολιτικού προσωπικού στο μικρο-επίπεδο, απέτυχε όμως να τις εγγράψει σε ένα ευρύτερο κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο. Κύριο θύμα αυτής της πρακτικής υπήρξαν οι συλλογικές δράσεις που, με την εξαίρεση των πιο κραυγαλέων περιπτώσεων (όπως η πορτογαλική), έμειναν έξω από τον βασικό θεωρητικό καμβά. Διευρύνοντας τις προϋποθέσεις για την επανένταξή τους, το κείμενο αυτό αποτιμά τη συναφή βιβλιογραφία και, με θεωρητικά και εννοιολογικά εργαλεία από τον κλάδο της Συγκρουσιακής Πολιτικής αποπειράται μια αποτίμηση των χαρακτηριστικών και του ρόλου που διαδραμάτισε η εξέγερση του Πολυτεχνείου.

Εντασσόμενο στον γενικό προβληματισμό περί των προϋποθέσεων και συνεπειών των συλλογικών δράσεων (πεδίο που στις μέρες μας θεραπεύεται από τον κλάδο της Συγκρουσιακής Πολιτικής),¹ το κείμενο αυτό συνδιαλέγεται

* Ο Σεραφεΐμ Ι. Σεφεριάδης είναι Επίκουρος Καθηγητής στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, Life Member in Politics and History, University of Cambridge.

1. Η υπόσταση της Συγκρουσιακής Πολιτικής ως αυτόνομου ερευνητικού πεδίου έχει επιχειρηθεί να καταδειχθεί από τον γράφοντα σε σειρά κειμένων. Συμπεριληπτικές αναφορές γίνονται στο πρόσφατο Σ. Ι. Σεφεριάδης, «Η “θετική ευρετική” της Συγκρουσιακής Πολιτικής και κάποιες καταβολές της: πώς διαβάζουμε τη θεωρία;», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 35, Ιούλιος 2010, σ. 6-7, υποσημείωση 3.

οργανικά με την παλιά και σχετικά γνώριμη βιβλιογραφία των καθεστωτικών αλλαγών. Το εγχείρημα δεν είναι απλό: χρόνιος κατακερματισμός των υποπεριοχών της συγκριτικής πολιτικής, συχνά για λόγους ασύμβατους προς τη γνωστική και ερευνητική πρόοδο, έτεινε να συσκοτίσει κοινές περιοχές και προβληματισμούς με απώτερο, αν όχι και αυτόχρονο πρόδηλο, αποτέλεσμα τη θεωρητική συρρίκνωση. Όπως έγραψαν οι McAdam, Tarrow και Tilly:

«Δύο χαρακτηριστικά των σύγχρονων κοινωνικών επιστημών λειτουργούν αποτρεπτικά προς τη γνωστική σύνθεση και συσώρευση: αφενός, η ολοένα εντεινόμενη απομόνωση των διάφορων υπο-περιοχών μελέτης και, αφετέρου, η απουσία επαγγελματικών κινήτρων για θεωρητικές/εμπειρικές καταγραφές για το πού ακριβώς βρισκόμαστε [stock-taking]. Ως αποτέλεσμα, έχουμε τον ακατάσχετο πολλαπλασιασμό εξειδικευμένων μελετών που, ενώ προσθέτουν αράδες στα βιογραφικά σημειώματα των συγγραφέων τους, έχουν μικρή μόνο συμβολή στη γνωστική μας πρόοδο».²

Στην παθολογία αυτή, η Συγκρουσιακή Πολιτική απάντησε με μια προσέγγιση κριτικής συμπερίληψης. *Είναι δυνατόν να εγγράψουμε στο γνωστικό μας ορίζοντα θεωρητικά πορίσματα όμορων κλάδων και προβληματισμών;* Το ερώτημα τέθηκε με όρους σαφώς ρητορικούς –με καταφανώς θετική απάντηση που αναπτύχθηκε διεξοδικά στο σημαίνον *Dynamics of Contention*³ και, σε ό,τι αφορά τη σχέση δημοκρατίας/εκδημοκρατισμού και συλλογικών δράσεων, υποστηρίχθηκε ερευνητικά σε σειρά κειμένων, κυρίως του Charles Tilly.⁴

Στις γραμμές που ακολουθούν επιχειρείται μια παρόμοιας γνωστικής έμπνευσης θεωρητική γεφύρωση με αφορμή και εμπειρικό-ερευνητικό υπόβαθρο την εξέγερση του Πολυτεχνείου, ένα συμβάν με κρίσιμες, αν και ακόμη θεωρητικά αδιευκρίνιστες, προεκτάσεις στη διαδικασία κατάρρευσης του δικτατορικού καθεστώτος της 21ης Απριλίου. Πριν από την καθ' εαυτού άσκηση, όμως, προέχει μια συνθετική, εξ ανάγκης συνοπτική, αποτίμηση της γενικής βιβλιογραφίας των καθεστωτικών αλλαγών.⁵

2. D. McAdam - S. Tarrow - C. Tilly, «To Map Contentious Politics», *Mobilization*, τχ. 1, 1996, σ. 14-15.

3. D. McAdam - S. Tarrow - C. Tilly, *Dynamics of Contention*, Cambridge University Press, Cambridge 1996.

4. *Contention and Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge 2003· *Regimes and Repertoires*, University of Chicago Press, Σικάγο 2006· *Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge 2007.

5. Εξαιρετικά πολυσχιδής και ογκώδης, η βιβλιογραφία των καθεστωτικών αλλαγών, αποτελεί τελευταία αντικείμενο σημαντικών μεταθεωρητικών αποτιμήσεων. Σημαινούσα είναι, εν

ΚΑΘΕΣΤΩΤΙΚΕΣ ΑΛΛΑΓΕΣ: ΦΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΓΝΩΣΤΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Τρεις ήταν οι βασικοί σταθμοί ή, καλύτερα, οι φάσεις της βιβλιογραφίας των καθεστωτικών αλλαγών:

- Η πρώτη, απαντώντας στην κατάρρευση του κοινοβουλευτισμού στη Νότια Αμερική, στην Ασία και την Ελλάδα, άνθισε κατά τη δεκαετία του 1970 και επιχείρησε τη θεωρητική διατύπωση της δυναμικής που οδήγησε στην επανεμφάνιση –την εποχή εκείνη– του αυταρχισμού.⁶
- Η δεύτερη φάση ακολούθησε την πτώση αυτών αυταρχικών καθεστώτων στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1970 και στις αρχές εκείνης του 1980, και επικεντρώθηκε στην εννοιολόγηση και συγκριτική αποτίμηση των μηχανισμών «μετάβασης στη δημοκρατία».⁷
- Υπήρξε και μια τρίτη φάση, που ξεκίνησε από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, και εστίασε στις προϋποθέσεις για τη λεγόμενη «εδραίωση» ή «παγίωση της δημοκρατίας», με ειδική έμφαση στο πρόβλημα της ποιότητας της δημοκρατίας.⁸

Στην πορεία, βέβαια, ο προβληματισμός στο πλαίσιο αυτό έτεινε σταδιακά

προκειμένου, η διερεύνηση του Χ. Λυριντζή, *Σύγκριση και ερμηνεία: η πορεία και οι προοπτικές στη σύγχρονη πολιτική ανάλυση*, Νήσος, Αθήνα 2001, σ. 147-290 καθώς και τα: L. Whitehead, *Democratization: Theory and Explanation*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2002· J. Grugel, *Democratization: A Critical Introduction*, Palgrave/Macmillan, Houndsmills, Basingstoke 2002· D. Berg-Schlosser (επιμ.), *Democratization: The State of the Art*, Vs Verlag Für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2004.

6. Βλ., κυρίως, G. O'Donnell, *Modernization and Bureaucratic Authoritarianism*, University of California Press, Berkeley 1979· J.J. Linz - A.C. Stepan (επιμ.), *The Breakdown of Democratic Regimes*, 4 τόμοι, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη-Λονδίνο 1979· D. Collier (επιμ.) *The Authoritarianism in Latin America*, Princeton University Press, Princeton 1979.

7. Βλ., κυρίως, G. O'Donnell - P. Schmitter - L. Whitehead (επιμ.), *Transitions from Authoritarian Rule: Coping with the Legacies of Authoritarianism and Totalitarianism*, 4 τόμοι, Greenwood Press, Westport 1982.

8. Κρίσιμα υπήρξαν εδώ τα: R. Gunther - N. Diamandouros - H.-J. Puhle (επιμ.), *Elites and Democratic Consolidation in Latin America and Southern Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 1992· J.J. Linz - A.C. Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 1996. Για την ποιότητα της δημοκρατίας, βλ., ιδιαίτερα, L. Morlino, *Democracy between Consolidation and Crisis: Parties, Groups, and Citizens in Southern Europe*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1998· L. Diamond - L. Morlino (επιμ.), *Assessing the Quality of Democracy*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 2005.

να μετεξελιχθεί προς τη διερεύνηση του αντίθετου φαινομένου της *δημοκρατικής απίσχνασης* –της εμφάνισης αυτού που θα μπορούσε να περιγραφεί ως η δημοκρατία χωρίς τον Δήμο– και του παράγωγού της γενικευμένου *desencanto* σε επίπεδο βάσης. Γεννήθηκε έτσι και μια άλλη συζήτηση (ίσως πλέον και βιβλιογραφία): η συζήτηση για τη *μετα-δημοκρατία* και τις προϋποθέσεις, αν υπάρχουν, για άρση της.⁹

Γίνεται ειδική αναφορά στην τρίτη αυτή φάση, διότι ο τρόπος με τον οποίο εξελίχθηκε (και εξελίσσεται) αποκαλύπτει αδυναμίες που χαρακτήρισαν και τις δύο πρώτες, ειδικά εκείνη περί «δημοκρατικών μεταβάσεων» που αποτελεί και τον βασικό πόλο με τον οποίο το παρόν κείμενο συνδιαλέγεται.

Επιγραμματικά –και στη συνέχεια αυτό θα γίνει καλύτερα κατανοητό– πρόκειται για μια υπερβολικά *θεσμική* αναλυτική εστία που ενώ, κατά περίπτωση, πράγματι ενέγραψε στον προβληματισμό και συνηυλόγησε στην ανάλυση *δράσεις* που υλοποιούν δομές, αυτό έγινε αποκλειστικά (ή σχεδόν αποκλειστικά) στο επίπεδο της επίσημης ή θεσμικής πολιτικής (ως της αναζήτησης μιας οιονεί τεχνογνωσίας για τη διακυβέρνηση)¹⁰ –χωρίς αντίστοιχη προσοχή στα τεκταινόμενα σε επίπεδο κοινωνικών αγώνων και διεκδικήσεων.¹¹ Αυτό έκανε τη συζήτηση ρηχή και στατική (αλλά πρόκειται για ζήτημα στο οποίο θα επανέλθουμε).

9. Βλ., κυρίως, C. Croutch, *Post-Democracy*, Polity Press, Cambridge 2004 (ελλ. έκδοση: *Μεταδημοκρατία*, μτφ: Αλέξανδρος Κιουπκόλης, Εκκρεμές, Αθήνα 2006). Η συναφής συζήτηση επανέφερε στο κέντρο του ενδιαφέροντος ζητήματα δημοκρατικής θεωρίας (καλή σύνοψη αποτελεί το M.G. Schmidt, *Θεωρίες της δημοκρατίας*, Σαββάλας, Αθήνα 2004) καθώς και την αναζήτηση των θεωρητικών προϋποθέσεων για άρση των παρατηρούμενων προβλημάτων: π.χ. Τ. Φωτόπουλος, *Παγκοσμιοποίηση, αριστερά και περιεκτική δημοκρατία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002· J. Schwarzmantel, *Για μια δημοκρατική πολιτεία: ταυτότητα και συμμετοχή*, Κριτική, Αθήνα 2005· B.R. Barber, *Ισχυρή δημοκρατία: συμμετοχική πολιτική για μια νέα εποχή*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2007.

10. Η διάσταση αυτή –πολιτική ως «τέχνη του κυβερνάν» αντιπαραθετικά προς την «πολιτική ως αγώνας»– επεξηγείται στο Σ. Ι. Σεφεριάδης «Οι συλλογικές δράσεις ως εστία μελέτης του πολιτικού: συντεταγμένες για μια συμπεριληπτική πολιτική κοινωνιολογία», πρόλ. στην ελλ. έκδοση του D. dellaPorta - M. Diani, *Κοινωνικά κινήματα: μια εισαγωγή*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2010, σ. 11-23.

11. Ως συνήθως, δεν απουσιάζουν εξαιρέσεις που, όμως, δεν κάνουν άλλο παρά να επιβεβαιώνουν τον κανόνα. Ειδικής μνείας αξίζει το έργο της N.G. Bermeo· βλ., ενδεικτικά, *The Revolution within the Revolution: Workers' Control in Rural Portugal* και *Ordinary People in Extraordinary Times: The Citizenry and the Collapse of Democracy*, Princeton University Press, Princeton 2003. Βλ., επίσης, R.B. Collier, *Paths Toward Democracy. The Working Class and Elites in Western Europe and Southern America*, Princeton University Press, Princeton 1999.

Επιστρέφοντας στον προγραμματικό μίτο του κειμένου, στο βασικό γνωστικό πλαίσιο που σκιαγραφήθηκε, επιδιώκονται ακολούθως τρία πράγματα: στο πρώτο μέρος, μια σύντομη επισκόπηση της βιβλιογραφίας περί μεταβάσεων έχει στόχο όχι βέβαια την αναφορά όλων των επιμέρους συμβολών ή αντιπαραθέσεων, όσο μια *θεωρητική αφήγηση* των εξελίξεων. Σκοπός είναι να επισημανθούν οι θεωρητικοί λόγοι για την ουσιαστική απουσία των συλλογικών δράσεων από τον κλάδο των καθεστωτικών αλλαγών και, στη συνέχεια, να εξηγηθούν οι επιπτώσεις αυτής της απουσίας.

Βασική επίδιωξη αποτελεί βέβαια η *επανεξέταση* των διεκδικητικών αγώνων και των συλλογικών δράσεων στο πεδίο, και η ανάπτυξη προβληματισμού περί των τρόπων με τους οποίους μπορεί να γίνει αυτό –κάτι που το κείμενο επιχειρεί στο δεύτερο μέρος του. Υποστηρίζεται ότι η ματιά μας θα πρέπει να εστιαστεί πολύ πιο εμπειριστατωμένα, αφενός, στη θέση που *συγκεκριμένοι* κοινωνικοί αγώνες κατέχουν στην κοινωνικοπολιτική αλληλουχία (δεν ασκούν, δηλαδή, όλες οι συλλογικές δράσεις την ίδια επίδραση) και, αφετέρου, στον τρόπο με τον οποίο αποτιμώμε τις εκβάσεις τους –υποστηρίζοντας ότι απαιτείται μια μη βραχυπρόθεσμη προσέγγιση συνδυαστικά με μια συμπεριληπτική προσέγγιση του προβλήματος της αιτιότητας, όψεις που στη συνέχεια του κειμένου θα καταστούν εναργέστερες.

Σωστά θα παρατηρηθεί ότι οι μέριμνες αυτές είναι κατά βάση θεωρητικές. Δεν πρόκειται βέβαια για απολογητική αποστροφή όμως, από την άλλη, η περιορισμένη έρευνα περί της επενέργειας των συλλογικών δράσεων στις δημοκρατικές μεταβάσεις (όχι μόνο στο πλαίσιο του κειμένου, αλλά και στον κλάδο των καθεστωτικών αλλαγών συνολικά) δεν είναι κάτι το οποίο μπορεί να περνά απαρατήρητο.¹² Πρόκειται πράγματι για αδυναμία, αλλά τμήμα τουλάχιστον της εξήγησής της έχει ρίζες θεωρητικές. Ο αποκλειστικά θεσμικός προσανατολισμός έτεινε στο διάβα του χρόνου να αφυδατώσει τον προβληματισμό και να περιορίσει τα ερωτήματα· να προκαλέσει μια τύποις ερευνητική ενδόρρηξη. Αυτό, ωστόσο, είναι δυνατόν να αντιμετωπιστεί με τη συστηματική συμπερίληψη στην εικόνα των συλλογικών δράσεων –στην περίπτωση μας, δράσεων που μπορεί να μην «έριξαν τη χούντα», διαμόρφωσαν ό-

12. Δεν είναι υπερβολή να υποστηρίζει κανείς ότι οι κινηματικές εκβάσεις εξακολουθούν να αποτελούν ένα «μαύρο κουτί» της θεωρίας των συλλογικών δράσεων. Βλ., όμως, M. Giugni - D. McAdam - Ch. Tilly (επιμ.), *How Social Movements Matter*, University of Minnesota Press, Μινεσότα 1999, καθώς και το πρόσφατο αφιέρωμα της επιθεώρησης *Mobilization*: L. Bosi - K. Uba (επιμ.), «Special Focus Issue: Social Movement Outcomes», *Mobilization*, τόμ. 14, τχ. 4, Δεκέμβριος 2009.

μως το πλαίσιο για την ανάληψη και άσκηση των θεσμικών κινήσεων. Και στο σημείο αυτό κρίσιμο ρόλο μπορεί να διαδραματίσει η βιβλιογραφία που κατεξοχήν μελετά συλλογικές δράσεις η Συγκρουσιακή Πολιτική –κλάδος που όντας εστιασμένος στην άσκηση πολιτικής στο περιθώριο ή στο εξωτερικό του θεσμικού πολιτικού συστήματος (ανεξαρτήτως του αν αυτό είναι απολυταρχικό ή αντιπροσωπευτικό) είναι σε θέση αναζωογονήσει τη μελέτη και των καθεστωτικών αλλαγών.

Ως μικρή εμπειρική υποστήριξη στους ισχυρισμούς αυτούς, στο τρίτο και τελευταίο μέρος του κειμένου, επιχειρείται με εργαλεία Συγκρουσιακής Πολιτικής μια σύντομη περιήγηση στο κορυφαίο αντιστασιακό γεγονός της δικτατορίας που, όπως και προηγούμενοι κοινωνικοί αγώνες (για παράδειγμα, όσοι προηγήθηκαν της δικτατορίας), έπαιξε εξαιρετικά κρίσιμο ρόλο στη διαμόρφωση του πολιτικού και κοινωνικού τοπίου τη στιγμή της μετάβασης.

Όπως προαναφέρθηκε προηγείται ένα μεταθεωρητικό σχεδιάγραμμα της συναφούς βιβλιογραφικής παραγωγής.

I

Τη στιγμή της επιβολής των δικτατοριών στην Ελλάδα και σε χώρες της Λατινικής Αμερικής (αρχές και μέσα της δεκαετίας του 1960), στον χώρο της συγκριτικής πολιτικής κοινωνιολογίας κυριαρχεί ο *δομολειτουργισμός*. Πρόκειται για ρεύμα που θεωρεί τα πολιτικά και κοινωνικά φαινόμενα ως προϊόντα της επενέργειας δομικών επικαθορισμών: οι «δομές» (ιδιαίτεροι και, ως έναν βαθμό, σταθεροί διακανονισμοί θεσμών –οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών κ.λπ.– διαμέσου των οποίων οι άνθρωποι αλληλεπιδρούν και συμβιβάζονται) ασκούν λειτουργίες και φέρνουν αποτελέσματα, και στόχος μας είναι να τις ερμηνεύσουμε· να ανακαλύψουμε, δηλαδή, τον κώδικα αυτής της επενέργειας ή της επιρροής. Έχει όμως σημασία να επισημανθεί ότι η εικόνα στις κυρίαρχες δομολειτουργιστικές αναλύσεις της εποχής είναι μια εικόνα σταδιακής, πλην απρόσκοπτης προόδου (οικονομικής ανάπτυξης και εκδημοκρατισμού) που με τη διεύρυνση των αγορών (ρυθμιζόμενων ακόμη, την εποχή εκείνη) επιφέρουν τον περίφημο εκουγχρονισμό. Είναι ο όρος κλειδί στο θεωρητικό αυτό ρεύμα: μιλάμε για τη Σχολή του Εκουγχρονισμού.¹³

13. Από τον όγκο της συναφούς παραγωγής, αρκεί η παραπομπή στο καταστατικό κείμενο του W.W. Rostow, *The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto*, Cambridge University Press, Cambridge 1969. Η φρασεολογία τίτλου και υπότιτλου είναι απολύτως ενδεικτικές.

Όπως είναι φυσικό, οι δικτατορίες (οι νέες δικτατορίες που επιβάλλονται στη Βραζιλία, στην Αργεντινή, στην Ουρουγουάη, στην Ελλάδα και, στη συνέχεια, στη Χιλή, χώρες δηλαδή με σχετικά υψηλό ποσοστό ανάπτυξης) δίνουν ένα ισχυρό πλήγμα στο ρεύμα, από το οποίο –και παρά τις διάφορες θνησιγενείς νεκραναστάσεις του– ο εκουγχρονισμός ποτέ δεν ανένηψε γνωστικά και ερευνητικά (διότι, όπως όλοι ξέρουμε, ανένηψε πολιτικά). Όπως έγραψε ο Guillermo O'Donnell, επιφανής κριτικός και μετέπειτα θεωρητικός των μεταβάσεων, οι νέες δικτατορίες αποτελούσαν τεκμήριο ακριβώς αντίρροπων εξελίξεων από αυτό που η σχολή διατεινόταν.¹⁴

Ήταν η εποχή της επέλευσης ενός άλλου ρεύματος (ήδη ενεργού από παλαιότερα αλλά, μέχρι την επιβολή των δικτατοριών, σε σχεδιασμένη ακαδημαϊκή ανυποληψία): της μαρξικών καταβολών σχολής του παγκόσμιου συστήματος συνδυαστικά με τη σχολή της εξάρτησης.¹⁵ Κάτω από την ομπρέλα αυτή υπήρχαν βέβαια πολλές και αρκετά διαφορετικές προσεγγίσεις· είχαν όμως κοινή την αρχή ότι *όχι μόνο* δεν υφίσταται κανενός είδους «προοδευτική» αναπτυξιακή νομοτέλεια, αλλά στο πλαίσιο του καπιταλισμού, ανακύπτει το ακριβώς αντίθετο, η *ανάπτυξη της υπανάπτυξης*.¹⁶ Επιπλέον πλεονέκτημα της νέας ματιάς ήταν η χρήση της ταξικής ανάλυσης: κοινωνικοί σχηματισμοί, κυρίαρχα και κυριαρχούμενα μπλοκ, τάξεις και πολιτική. Οι θεωρητικοί του παγκόσμιου συστήματος ήταν, λοιπόν, κατά τεκμήριο πολύ πιο έτοιμοι να ερμηνεύσουν τις δικτατορίες με προβληματισμό που προφανώς εκτεινόταν και στο φαινόμενο της κρίσης των δικτατοριών.

Όμως παρά τις διαφορές στις δύο σχολές –του εκουγχρονισμού και του παγκόσμιου συστήματος–, κοινό τους στοιχείο παρέμενε ο δομολειτουργισμός ως βασική επεξηγηματική στρατηγική. Μιλούσαν βέβαια για διαφορετικές δομές με ολότελα διαφορετικές λειτουργίες και αιτιώδη δυναμική, ό-

14. Guillermo O'Donnell, *Modernization and Bureaucratic Authoritarianism*, ό.π.

15. Πρόκειται και πάλι για μια τεράστια βιβλιογραφία. Ενδεικτικά και μόνο αναφέρονται τα Im. Wallerstein, «The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis», *Comparative Studies in Society and History*, Σεπτέμβριος 1971 και F.H. Cardoso - E. Faletto, *Dependencia y Desarrollo en America Latina*, Siglo Veintiuno Editores, SA, Πόλη του Μεξικού 1971.

16. Πρόκειται για ούλληψη-απόδοση του πολυγραφώτατου A.G. Frank: «The Development of Underdevelopment», στο R.P. Rhodes (επιμ.), *Imperialism and Underdevelopment*, Monthly Review Press, Νέα Υόρκη 1966, σ. 4-17. Ένα τέταρτο του αιώνα αργότερα, και αποτιμώντας τόσο την πορεία του κλάδου όσο και την προσωπική του διαδρομή και συνεισφορά σε αυτόν, ο Frank αντέστρεψε την εννοιολόγησή του σε «υπανάπτυξη της ανάπτυξης»: *El Subdesarrollo del Desarrollo: Un Ensayo Autobiografico*, Editorial Nueva Sociedad, Καράκας 1991.

μως τα «πραγματικά υποκείμενα» της ιστορίας –ως δρώντες φορείς με βούληση που ενδεχομενικά να συγκροτείται εκτός ή και σε *πέισμα* των κυρίαρχων δομικών επιρροών– έλειπαν και από τις δύο. Ήταν μια σοβαρή αδυναμία, πάνω στην οποία πάτησε η νεοθεσμική σχολή που έμελε να επικρατήσει στον κλάδο τα επόμενα χρόνια.¹⁷ Στο πλαίσιο της, η προσοχή σταδιακά μετατοπίστηκε από τις κοινωνικές δομές στις δράσεις θεσμικών κατά κανόνα παραγόντων, κάποτε απλώς μεγάλων ανδρών: του στρατηγού Eanes στην Πορτογαλία, του Adolfo Suarez και του Juan Carlos στην Ισπανία, του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην Ελλάδα. Συναφώς, και ολοένα περισσότερο, ο αναλυτικός καμβάς εγκατέλειψε τη μακροσκοπική οπτική για να εστιαστεί στο μικρο-επίπεδο, σε μια μικρο-μηχανική ενδοθεσμικών αλληλεπιδράσεων.

Μπορεί η νεοθεσμική προσέγγιση να έδωσε στην ανάλυση σαφήνεια, περιόρισε όμως το βάθος και το θεωρητικό της ενδιαφέρον. Ο βασικός λόγος ήταν ότι, στο πλαίσιο της, το μικρο-επίπεδο δεν ήρθε να συμπληρώσει ή, έστω, να ελέγξει ή/και να μετασχηματίσει το μακρο-, αλλά να το εκτοπίσει.¹⁸ Η ιστορία έπαψε να ενδιαφέρει, η κοινωνική δομή θεωρήθηκε δεδομένη, οι σχέσεις ταξικής κυριαρχίας απωθήθηκαν ή και παρακάμφθηκαν και οι θεσμοί διακυβέρνησης έγιναν το παν.

Εξίσου σημαντικό, όμως, και σημείο το οποίο αξίζει να επισημανθεί, είναι ότι από την εικόνα χάθηκε σχεδόν ολοσχερώς ο ρόλος των συλλογικών δράσεων. Ο ρηχός χρονικός ορίζοντας των αναλύσεων (με έμφαση την επίδραση θεσμικών δράσεων στο μικρο-επίπεδο) αδυνατούσε να διακρίνει και, πολύ περισσότερο, να αποδώσει αιτιώδη βαρύτητα σε διεκδικητικές δυναμικές που επενεργούσαν (όταν επενεργούσαν) πολύ πιο άδηλα και σε πολύ ευρύτερο ιστορικό ορίζοντα. Με την εξαίρεση της Πορτογαλίας (όπου η λαϊκή

17. Καθοριστική υπήρξε εδώ η επιρροή του έργου των G. O'Donnell - P. Schmitter - L. Whitehead (επιμ.), *Transitions from Authoritarian Rule: Coping with the Legacies of Authoritarianism and Totalitarianism*, ό.π.

18. Πρόκειται βέβαια για πρόβλημα πολύ ευρύτερο –επιστημολογικής υφής– που η σκιά του επηρέασε και πλειάδα άλλων τομέων στην ιστορική κοινωνιολογία και τη συγκριτική πολιτική ανάλυση. Για τις αρνητικές επιπτώσεις, βλ. Σ. Σεφεριάδης «Η κρυφή γοντεία της ιδεολογίας: αντι-θεωρητισμός και εκλεκτικισμός στη μελέτη του εργατικού κινήματος», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 8, Νοέμβριος 1996, σ. 195-200. Μιλώντας γενικά, είναι δυνατόν να υποστηριχθεί πως η παθογένεια του εκτοπισμού (αντί για συμπλήρωση) χαρακτηρίζει τον τρόπο με τον οποίο η ορθολογική επιλογή και το μεταμοντέρνο αντιμετώπισαν τις ελλείψεις του δομομοού. Για τα ζητήματα αυτά, βλ. M.I. Lichbach - A. Zuckerman (επιμ.), *Comparative Politics: Rationality, Culture and Structure*, Cambridge University Press, Cambridge 1997.

παρέμβαση ήταν απτή και σε μεγάλο βαθμό αδιαμεσολάβητη) πραγματικές συλλογικές δράσεις δεν υπάρχουν στους νεοθεσμικούς. Το επιχειρησιακό ερώτημα ήταν, αντίθετα, βραχυπρόθεσμο και θεωρητικά πρωτόλειο: έριξαν τη χούντα οι συλλογικές δράσεις στην Ελλάδα; Όχι. Άρα γιατί να τις μελετούμε; Μήπως στη Ισπανία; Και πάλι όχι· στη Βραζιλία; στη Χιλή; κ.ο.κ.

Αν όμως αναλογιστούμε τον γνωστικό καμβά του εγχειρήματος, η στάση αυτή δεν ήταν κάτι καινούριο: δεν αποτελούσε δηλαδή ειδικό ή αποκλειστικό νεοθεσμικό γνώρισμα, αλλά χαρακτήριζε εξίσου τόσο τους δομολειτουργιστές του εκουγχρονισμού όσο και τους μαρξιστές του παγκόσμιου συστήματος.

Για τους πλουραλιστές πρώτους, οι συλλογικές δράσεις δεν ήταν παρά παθολογική δυσλειτουργία, ένδειξη μη ακόμα ώριμων συνθηκών που σταδιακά θα εξαλείφονταν στο πλαίσιο μιας φαντασιακής πολιτικής ανάπτυξης. *Προς τι λοιπόν η συστηματική μελέτη τους.* Για τους δεύτερους, ο ρόλος ήταν πιο κομβικός (και θεωρητικά νομιμοποιημένος), εξακολουθούσε όμως να γίνεται αντιληπτός ως απλή δομική αντανάκλαση, ως προδικασμένη συμπεριφορά την οποία περίπου νομοτελειακά θα επιδείκνυαν οι διάφορες μερίδες των κυριαρχούμενων. Και πάλι: *Προς τι η ειδική διερεύνηση των χαρακτηριστικών της.*

Μέσα από τις διαδρομές αυτές σωρεύτηκε ένα εμπειρικό/ερευνητικό κενό: χιλιάδες λευκές σελίδες ιστορίας αλλά και θεωρητικού προβληματισμού. Αυτό μας οδηγεί στο δεύτερο μέρος του κειμένου.

II

Αν παραδεχτούμε ότι οι παραδοσιακές προσεγγίσεις των καθεστωτικών αλλαγών πράγματι υποτίμησαν τη σημασία των συλλογικών δράσεων, *γιατί είναι αυτό κακό;* Τέθηκε προηγουμένως το ρητορικό ερώτημα για τον άμεσο-βραχυπρόθεσμο αιτιώδη-ρόλο τους σε συγκεκριμένες μεταβάσεις και η απάντηση ήταν βέβαια αρνητική. Πράγματι, οι συλλογικές δράσεις δεν ανέτρεψαν την ελληνική ή άλλες χούντες. Συνεπώς γιατί να τις μελετούμε; Απατώντας στο ερώτημα αυτό είναι σκόπιμο να επισημανθούν τρία στοιχεία.

1. Το πρώτο είναι ότι, στις περιπτώσεις που μας ενδιαφέρουν (με την εξαίρεση της Πορτογαλίας), οι συλλογικές δράσεις –αν και δεν έριξαν τα δικτατορικά καθεστώτα– διαμόρφωσαν το πλαίσιο εντός του οποίου αναλήφθηκαν όλες οι θεσμικές πρωτοβουλίες: η *reforma pactada/guapura pactada* της ισπανικής μετάβασης, οι προσεκτικές κινήσεις Καραμανλή κ.ο.κ. Πρέπει

να τονιστεί και πάλι ότι χωρίς εικόνα των συλλογικών δράσεων η αιτιώδης ανάλυση που επιχειρείται εδώ μπορεί να μην είναι ανακριβής, είναι όμως ρηχή και, κατά περίπτωση πρωτόλεια. Και ο λόγος είναι απλός: η *reforma pactada/guirtura pactada* ή οι κινήσεις Καραμανλή σε πολύ μεγάλο βαθμό προσδιορίστηκαν από συλλογικές δράσεις που έλαβαν χώρα σε προηγούμενο (ή και σε αιώτερο) χρόνο, ενώ είναι εξίσου κρίσιμο να αναγνωριστούν στην εικόνα και προβαλλόμενες ενδεχομενικές δυναμικές – η σημασία συλλογικών δράσεων που επέδρασαν χωρίς καν να αναληφθούν· ο Καραμανλής, λόγου χάριν, δεν θα συμπεριφερόταν με τον «προσεκτικό» τρόπο που συμπεριφέρθηκε αν δεν εκτιμούσε – υπό το φως του Πολυτεχνείου, αλλά και των προδικτατορικών μαχητικών συλλογικών δράσεων – ότι αυτές θα μπορούσαν κάλλιστα να επαναληφθούν.

2. Σε κάθε περίπτωση, η προσοχή στρέφεται (οφείλει να στραφεί) στη λεπτομερή αποτίμηση της συμβολής των κοινωνικών αγώνων (όπως και πρωτύτερα αναφέρθηκε, δεν έχουν όλες οι δράσεις το ίδιο βάρος), αλλά και σε μια ειδική κατανόηση της αιτιότητας ως *αλληλουχίας κομβικών συμβάντων* [*rath dependency*], προσέγγισης που αντιλαμβάνεται τις εξελίξεις ως αιτιώδεις αλυσίδες: ο τελευταίος κρίκος πριν από το αποτέλεσμα που μας ενδιαφέρει (εν προκειμένου μια καθεστωτική αλλαγή) είναι πρόδραση σημαντικός, για να επέλθει όμως προϋποτίθενται και όλοι οι προηγούμενοι.

3. Και ένα τρίτο, άμεση απόρροια του δεύτερου, είναι ότι η επίδραση των συλλογικών δράσεων δεν είναι ποτέ δυνατόν να προσεγγίζεται βραχυπρόθεσμα. Η επίδρασή τους εκτείνεται στον χρόνο καθώς επιδρούν πολλαπλώς και σε πολλαπλά επίπεδα, συχνά σε τομείς που οι συλλογικοί δρώντες δεν προβλέπουν, δεν σχεδιάζουν ή και δεν φαντάζονται, αλλά που δεν είναι για τον λόγο αυτόν λιγότερο καιρικοί. (Επ' αυτού, μπορεί κανείς να σκεφτεί προς στιγμήν τους τρόπους με τους οποίους μεταβλήθηκε ριζικά η δημόσια σφαίρα από τον κατά τα άλλα «αποτυχημένο» Μάη του '68).

III

Ακολουθεί η υποστήριξη κάποιων από τις απόψεις αυτές με εμπειρικό υλικό. Όπως προαναφέρθηκε, θα χρησιμοποιηθούν εννοιολογικά εργαλεία της Συγκρουσιακής Πολιτικής προκειμένου να αναλυθεί η εξέγερση του Πολυτεχνείου.

Το Πολυτεχνείο υπήρξε η κορυφαία μαζική εκδήλωση του αντιδικτατορικού αγώνα: η «πιο μαχητική, η πιο μεγάλη σε όγκο και διάρκεια, η πιο σημα-

ντική σε πολιτικό αποτέλεσμα». ¹⁹ Εκτιμάται δε ότι –παρά τις ακόμη κυρίαρχες νεοθεσμικές σιωπές– διαδραμάτισε αξιοπρόσεκτο ρόλο στη μετάβαση ως κομβικό συμβάν και σημαίων κρίκος στην αιτιώδη αλληλουχία τόσο της δικτατορικής κατάρρευσης όσο και σημαντικών συνιστωσών της Μεταπολίτευσης. Έχει, λοιπόν, σημασία να γίνουμε λίγο πιο αναλυτικοί: *τι είναι κρίσιμο στο Πολυτεχνείο από μια οπτική Συγκρουσιακής Πολιτικής;*

Όπως ο εκδημοκρατισμός επηρεάζεται από τη συγκυρία ανατροπής των αυταρχικών καθεστώτων τα οποία διαδέχεται, έτσι και οι συλλογικές δράσεις που αναλαμβάνονται σε δικτατορικά περιβάλλοντα προσδιορίζονται από τις συνθήκες της δημοκρατικής κατάρρευσης που έχει προηγηθεί. Η σημασία του Πολυτεχνείου γίνεται καλύτερα κατανοητή αν εξεταστεί στο φόντο της βαριάς ήττας που υπέστη το προοδευτικό κίνημα την 21η Απριλίου. Εκμεταλλευόμενη τη διστακτική και ατελέσφορη πολιτική της Κεντροαριστεράς κατά την περίοδο μετά τα Ιουλιανά, η δικτατορία είχε καταφέρει να επιβληθεί άκοπα όσο και άδοξα: πάνω στην κόπωση, τη διάσπαση και τον οργανωτικό αποδεκατισμό όλων όσων το προηγούμενο διάστημα είχαν επαγγελθεί ή διεκδικήσει τον εκδημοκρατισμό. ²⁰ Το Πολυτεχνείο αποτελεί καμπή στη διεκδικητική ιστορία της μετεμφυλιακής Ελλάδας ακριβώς επειδή διαμόρφωσε όρους για την ανασύνταξη των πτημένων του 1967.

Το πρώτο στοιχείο που έλκει την προσοχή στο πλαίσιο αυτό είναι ο χρονοσημολογισμός της εξέγερσης: γιατί τον Νοέμβριο του 1973 και όχι κάποια άλλη στιγμή; Η θεωρία των συλλογικών δράσεων υποστηρίζει πως οι διεκδικήσεις ευνοούνται, αφενός, όταν μειώνεται το κατασταλακτικό δυναμικό του κράτους και, αφετέρου, όταν εμφανίζονται ισχυροί πολιτικοί παράγοντες που είναι διατεθειμένοι να συνδράμουν τους διεκδικητές (οι περίφημοι «ισχυροί σύμμαχοι» της κινητοποίησης πόρων). Η εμπειρία του Πολυτεχνείου δημιουργεί ερωτηματικά και για τα δύο. Το «πείραμα Μαρκεζίνη», ήδη σε εξέλιξη από το καλοκαίρι του 1973, προβλήθηκε βέβαια ως (και, ως έναν βαθμό, πράγματι συνιστούσε) «αποσυμπίεση» ²¹ και ασφαλώς υπήρξε απόρροια –ο-

19. Γ. Γάτος, *Πολυτεχνείο '73. Ρεπορτάζ με την ιστορία*, Εκδόσεις Φιλippiότι, Αθήνα 2002, σ. 12.

20. Για τις πολιτικές ευθύνες των «αντιδεξιών» φορέων, βλ. Σ. Σεφεριάδης, «Διεκδικητικό κίνημα και πολιτική: ο ελληνικός συνδικαλισμός πριν τη δικτατορία (1962-1967)», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 12, Νοέμβριος 1998, σ. 24-27.

21. Σταθμοί υπήρξαν η χαλάρωση της λογοκρισίας, η άρση του στρατιωτικού νόμου στην περιφέρεια, η χορήγηση γενικής άμνηστίας και η ελεγχόμενη φιλελευθεροποίηση στον φοιτητικό χώρο που οδήγησε στην επανασύσταση τοπικών φοιτητικών συλλόγων και τη σταδιακή δημιουργία Φοιτητικών Επιτροπών Αγώνα. Βλ. Γ. Αφένδρας «Πολυτεχνείο 1973: κινηματική

σο και πηγή περαιτέρω— ενδοκαθεστωτικών προστριβών, όμως το φοιτητικό κίνημα της εποχής, ανασυγκροτούμενο, έτεινε να το προσλάβει περισσότερο ως απειλή παρά ως ευκαιρία.

Ούτε και πρέπει να παραβλέπουμε το γεγονός ότι, και επί Μαρκεζίνη, το καθεστώς εξακολουθούσε να παραμένει κατασταλτικό. Είναι, επί παραδείγματι, χαρακτηριστικό ότι στις εκδηλώσεις που έγιναν στο μνημόσυνο του Γεωργίου Παπανδρέου, στις 4 Νοεμβρίου, σημειώθηκαν επεισόδια με 70 περίπου τραυματίες. Επιπλέον, αν κατά τις πρώτες δύο ημέρες των εκδηλώσεων στο Πολυτεχνείο (απόγευμα Τετάρτης 14/11 και Πέμπτη 15/11) η αστυνομία κράτησε στάση επιφυλακτική, την τρίτη ημέρα (Παρασκευή 16/11) τα πράγματα άλλαξαν άρδην με απειλές, δακρυγόνα και αιματηρές συμπλοκές.

Όσο για τους «ισχυρούς συμμάχους» —τον επίσημο πολιτικό κόσμο στον οποίο προσέβλεπε τμήμα των φοιτητών και της κοινής γνώμης—, αυτοί παρέμειναν παγερά σιωπηλοί μέχρι το τέλος (παρά την έκκληση που τους απευθύνθηκε στην περίφημη τελευταία παράγραφο της Διακήρυξης της Συντονιστικής Επιτροπής της κατάληψης). Ένα πρώτο συμπέρασμα είναι, λοιπόν, πως η διεκδικητική δυναμική δεν ήταν τόσο απόρροια εξωτερικών ανακατατάξεων όσο προϊόν κινητοποίησης εσωτερικών πόρων, πολιτικών, οργανωτικών και αξιακών. Τι είδους ήταν αυτοί;

Κατά γενική ομολογία, η φοιτητική νεολαία που κινητοποιήθηκε τον Νοέμβριο του 1973 ήταν μια πολιτικά νέα γενιά: χωρίς το καταθλιπτικό βάρος της πρώτης μετεμφυλιακής περιόδου και με ως επί το πλείστον μικρή συμμετοχή στους μαχητικούς αλλά ατελέσφορους αγώνες της περιόδου 1965-67 (αρκεί να αναλογιστεί κανείς ότι ένας νέος που το 1973 ήταν 22 χρονών, το 1965 ήταν μόλις 14). Ήταν μια νεολαία ακόμη άγνωστη στους κατασταλτικούς μηχανισμούς της δικτατορίας και, ταυτόχρονα, ελεύθερη από τους ξύλινους καταναγκασμούς των παραδοσιακών οργανώσεων. Αυτό δεν σημαίνει ότι από το Πολυτεχνείο απουσίαζαν οι οργανώσεις —κάθε άλλο: οργανώσεις υπήρχαν (και μάλιστα από ολόκληρο το φάσμα της Αριστεράς αλλά και νέοι εργάτες και άλλοι φορείς), όμως δεν ήταν αυτές που έδωσαν τον τόνο ούτε βέβαια και «σχεδίασαν» την εξέγερση.

Το Πολυτεχνείο αναδεικνύει, έτσι, όψεις του «οργανωτικού» φαινομένου

κορύφωση ή απλό συγκρουσιακό επεισόδιο;» Σεμιναριακή εργασία, ΠΜΣ Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας-Συγκρουσιακή Πολιτική, Συλλογική Δράση, Κοινωνικά Κινήματα, Σεπτέμβριος 2010. Βλ., επίσης, Χ. Λάζος, *Ελληνικό Φοιτητικό Κίνημα 1821-1973*, Γνώση, Αθήνα 1987· Ολ. Δαφέρμος, *Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα 1972-1973*, Θεμέλιο, Αθήνα 1992.

πέρα και πάνω από τις ιεραρχικά δομημένες οργανώσεις. Ανακύπτουν, συγκεκριμένα, δύο περαιτέρω σημασίες: αφενός, οργάνωση στο σημείο της επαφής (και σύγκρουσης) με τον αντίπαλο και, αφετέρου, ως ευρύτερα κοινωνικά δίκτυα υποστήριξης της διεκδικητικής δράσης.²² Σε ό,τι αφορά το πρώτο, η εμπειρία των τεσσάρων ημερών της εξέγερσης δείχνει να επιβεβαιώνει την άποψη που θέλει την ιεραρχική διάρθρωση αντιστρόφως ανάλογη της μαχητικότητας.²³ Αν στην ηγεσία της κινητοποίησης βρισκόταν ένας γραφειοκρατικός μηχανισμός, η κατάληψη –στον βαθμό που θα επιχειρούνταν– πολύ δύσκολα θα προσλάμβανε τα χαρακτηριστικά εξέγερσης. Ενδεικτικές είναι από την άποψη οι θέσεις των δύο κομμουνιστικών κομμάτων: ενώ το ΚΚΕ-εσωτερικού, φαντασιωνόμενο μια νομιμόφρονα πορεία διαμέσου του πειράματος Μαρκεζίνη διέβλεπε στις μαχητικές δράσεις του Πολυτεχνείου «σκοτεινές δυνάμεις»,²⁴ το ΚΚΕ (μέσω της ΚΝΕ/αντι-ΕΦΕΕ) χαρακτήρισε την πορεία φοιτητών από τη Νομική, την Τετάρτη 14/11, ως προβοκάτσια.²⁵ Αντιθέτως, η «ακαθοδήγητη» Συντονιστική Επιτροπή, απηχώντας τις διαθέσεις της βάσης για δυναμική αναμέτρηση με τη χούντα, κατάφερε να συνθέσει σε συνεκτικό πολιτικό λόγο (και αρραγές διεκδικητικό μέτωπο) ένα εξαιρετικά ανομοιογενές φάσμα απόψεων και ρευμάτων, ενώ αξιοσημείωτη υπήρξε ακόμη η ευφάνταστη χρήση της τεχνολογίας που έγινε υπ' ευθύνη της (λειτουργία ραδιοφωνικού σταθμού).

Το δεύτερο επίπεδο «οργάνωσης» αφορά τη σχέση του κινηματικού Πο-

22. Για τις όψεις αυτές, βλ. S. Tarrow, *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*, Cambridge University Press, Cambridge 1998, σ. 123-124.

23. Κλασικό είναι εδώ το έργο των F. Fox Piven - R. Cloward, *Poor Peoples' Movements: Why they Succeed, How they Fail*, Vintage Books, Νέα Υόρκη 1979.

24. Ο γραμματέας του κόμματος Χ. Δρακόπουλος δήλωνε έτσι στις 16 Νοεμβρίου (δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Μακεδονία* στις 17 Νοεμβρίου): «Η εξέλιξη στον τόπο μας έχει περιέλθει σε λεπτό σημείο. Παράλληλα με το ευρύτατο δημοκρατικό ενωτικό κίνημα που αξιώνει την είσοδο στη δημοκρατική ομαλότητα, σκοτεινές δυνάμεις εργάζονται για να φράξουν το δρόμο προς την κατεύθυνση αυτή και οργανώνουν προκλήσεις για να δικαιολογήσουν την επιβολή στρατοκρατικών μέτρων».

25. Γνωστή είναι η ανακοίνωση στο φ. 8 της *Πανουπουδαστικής*: «...[Κ]αταγγέλλουμε ο' όλο το οπουδαστικό κόσμο, τη νεολαία και το λαό τις αφηνιασμένες προσπάθειες της χουντικής ΚΥΠ και των πληρωμένων πραχτόρων της, να διαστρέψουν, απ' την αρχή της μεγαλειώδικης εκδήλωσης μες το Πολυτεχνείο, την πορεία και το περιεχόμενό της [...] Καταγγέλλουμε την προσχεδιασμένη εισβολή στο χώρο του Πολυτεχνείου την Τετάρτη 14 Νοέμβρη, 350 περίπου οργανωμένων πραχτόρων της ΚΥΠ [...] με σκοπό να προβάλλουν με κάθε μέσο τραμπουκισμού και προβοκάτσιας γελοία και αναρχικά συνθήματα και συνθήματα που δεν εκφράζανε τη στιγμή και τις συγκεκριμένες δυνάμεις».

λυτεχνείου με την κοινωνία. Στην πραγματικότητα πρόκειται για ερευνητική terra incognita που όμως ταλαιπωρήθηκε (και ταλαιπωρείται) από ρηχούς και φίλαυτους αφορισμούς. Έως και πριν από λίγα χρόνια κυριαρχούσε η άποψη πως το Πολυτεχνείο ήταν εγχείρημα πάνδημο στο οποίο όλοι συμμετείχαν παντοιοτρόπως αν και κυρίως... νοερώς. Δεν ήταν φυσικά έτσι (όπως ούτε και η δικτατορία ήταν έργο απλώς και μόνον των συνταγματαρχών). Στις μέρες μας αρχίζει να αναδύεται επιθετικά (αν και ακόμη υπόρρητα) ο κυνικός αντίποδας, σύμφωνα με τον οποίο η κοινωνία παρέμεινε παγερά αδιάφορη: στο Πολυτεχνείο δεν συμμετείχαν παρά μόνο όσοι βρίσκονταν μέσα και αυτοί μάλλον ιδιοτελώς και εκ του ασφαλούς. Όμως ο κυνισμός των νέων αναθεωρητών είναι ανυπόστατος και ρηχός όσο και ο ρομαντισμός του «ανέξοδου προοδευτικού συρμού». Αν και για να αποσαφηνιστεί πλήρως το πεδίο χρειάζεται νέα και ευφάνταστη έρευνα, είναι σαφές πως το Πολυτεχνείο βρισκόταν σε διαρκή και δυναμική σχέση με την κοινωνία, εκφράζοντάς τη αλλά κυρίως καθοδηγώντας τη.

Όμως το Πολυτεχνείο υπήρξε κομβικό συμβάν και εξαιτίας των μορφών δράσης που ενέπνευσε: για το διεκδικητικό του ρεπερτόριο συνδυαστικά με την επικοινωνιακή του διαχείριση και για τις αξιακές πλαισιώσεις που αναδύθηκαν. Αναφορικά με το πρώτο, η εξέγερση υπήρξε παραδειγματική αυτού που στη θεωρία των συλλογικών δράσεων αποκαλείται συγκρουσιακή παρεμπόδιση: ούτε καθαρή βία ούτε όμως και άνευρη διαπραγμάτευση. Οι δράσεις που αναλήφθηκαν ανέδειξαν τόσο την εγγενή βία του δικτατορικού καθεστώτος όσο και τον ηρωισμό των καταληψιών που αποφάσισαν να παραμείνουν έγκλειστοι στον περίβολο του ιδρύματος απηφώντας τον ατομικό κίνδυνο (και με το ενδεχόμενο της σφαγής να επικρεμάται πάνω απ' τα κεφάλια τους). Ανάλογης εμπέλειας υπήρξαν και τα συνθήματα που προβλήθηκαν. Το «Ψωμί-Παιδεία-Ελευθερία», λόγου χάριν, ήταν ταυτόχρονα ρηξικέλευθο και οικείο σε ευρύτητα κοινωνικά στρώματα. Η επίκληση εθνικών συμβόλων γινόταν με στόχο την ανάδειξη κοινωνικών και πολιτικών προβλημάτων, όχι το αντίθετο. Πρόκειται όμως, και πάλι, για περιοχή που εξακολουθεί να παραμένει ανεξερεύνητη.

Ποια είναι όμως η συνάφεια που έχουν όλα αυτά με την επίδραση των μαχητικών συλλογικών δράσεων στη δημοκρατική μετάβαση;

Στις μέρες μας η σημασία του Πολυτεχνείου συχνά απαξιώνεται για λόγους που εκτείνονται από μια διάθεση γενικής καταδίκης της συγκρουσιακής μαχητικότητας έως τον νεόκοπο ιστοριογραφικό αναθεωρητισμό (με πολιτικά κίνητρα πολλά και ποικίλα). Κοινό σημείο εκκίνησης και αναλυτική κατα-

κλείδα του απαξιωτικού λόγου, όμως, αποτελεί η παρατήρηση ότι το Πολυτεχνείο δεν ήταν αυτό που τελικά ανέτρεψε τη δικτατορία –άρα απέτυχε. Όπως όμως ήδη επισημάνθηκε, το δεύτερο δεν συνάγεται από το πρώτο. Εκτός από το ότι αποκάλυψε το ρηχό χαρακτήρα του «δημοκρατικού» ανοίγματος του δικτάτορα Παπαδόπουλου επιταχύνοντας τις εξελίξεις προς την εγκαθίδρυση ενός ποιοτικά καλύτερου κοινοβουλευτισμού, το Πολυτεχνείο έφερε στο προσκήνιο νέες πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις και ενέπνευσε νέες μορφές διεκδικητικής πολιτικής, νέες συμπεριφορές και νέες προσδοκίες. Αξίζει, για μια ακόμη φορά, να τονιστεί ότι ήταν η δυναμική προβολή αυτών και άλλων παρεμφερών δράσεων που διαμόρφωσαν το πλαίσιο για την ανάληψη των καραμανλικών πρωτοβουλιών. Εκτός από αυτό, η μεγάλη τελικά σημασία του Πολυτεχνείου ως συγκρουσιακής πολιτικής δράσης δείχνει ίσως και το μέλλον για μια προωθητική αντιμετώπιση του προβλήματος της δημοκρατικής απόσχισης που σήμερα μας κατακλύζει. Ότι, δηλαδή, για τη δημοκρατία απαιτείται –τώρα όπως και τότε– ενεργοποίηση του Δήμου, απαιτούνται σύντομες και μαχητικές συλλογικές δράσεις. Όμως αυτό είναι μια άλλη ιστορία.